U mokt'aanil ti jun xóot lu'um yóojlal u k'ajoltik máak le pekts'ilo'ob, yóolal u takpajal máak, beyxan u k'ajoltik tu láakal ba'alo'ob ti le sijnalilo', America latina yéetel le Caribeo'.

INPI
INSTITUTO NACIONAL DE LOS PUEBLOS INDÍGENAS

U mokt'aanil ti jun xóot lu'um yóojlal u k'ajoltik máak le pekts'ilo'ob, yóolal u takpajal máak, beyxan u k'ajoltik tu láakal ba'alo'ob ti le sijnalilo', America latina yéetel le Caribeo'.

Béeta'ab Escazú (Costa Rica) Kamp'eel u k'iinil u wináalil Marzo ti u ja'abil 2018, u jek'abta'al u joron ts'iibil tu kuchilil le Naciones Unidaso' tu noj kajil Nueva york, tu k'iinil 27 ti u wináalil Septiembre ti u ja'abil 2018.

MAYA

Ba'axo'ob ku táakpajlo'ob ti le mokt'aanilo'oba'.

K k'ajesik le t'aano'ob ku menta'al tu yóojlal le ku ya'alal lajun p'éel kajbalil, yóolal le t'aano'ob ti Rio, menta'an tumen le lu'umo'ob ti America Latinao' yéetel le Caribeo' yóola le noj tsikbalo'ob ti Naciones Unidas tu yóolal u jóok'ol taanil mantats' le lu'mo'obo'; menta'ab Rio de Janeiro, tu noj lu'umil (Brasil) tu ja'abil 2012, tu'ux ku ts'aatanta'al le pajtalilo'ob u tial u k'uchil tu yiknal máak le pektsilo'obo', u takpajal máak beyxan u menta'al ba'ax k'abet yóolal le sijnalilo', ku chimpolta'al u k'aabetil tu jáajil le mokt'aano'obo' u tial u menta'al ma'alob le pajtalilo'oba' beyxan ku ts'aabal k'ajolbile', u kajbal jum p'eel meyaj u tial u yila'al u yaantal u nu'ukulilo'ob u tial u menta'al ti le xóok lu'uma'.

Yéetel u chimpolil le lajum p'éel kajbalilo'ob, ti le noj t'aano'ob ti Rio de Janeiro yóolal le sijnalilo' beyxan u jóoko'ol taanil le lu'umo'obo' tu ja'abil 1992, tu'ux ku ya'alik beya': " le bix k'abet u béeta'al meyajo'ob tu pach le sijnalilo', jach k'abet yéetel u takpajal tu láakal le kajnalo'ob bey u k'ato'obe'. je tu'ux yano'obe', ti jump'eel xóok noj lu'ume', tu láakal máak k'abet u k'ajóoltik ba'ax ku menta'al tu yóolal le sijnalilo' tumen le jejelas jala'acho'obo', beyxan le pektsilo'ob je bix jejelas ba'alo'ob ku menta'al ku taasiko'ob sajbe'entsilil ti u kajtalilo'obo', beyxan u ts'abalti le tiob u páajtalil u takpajlo'ob u tial u ya'aliko'ob ba'ax k'abet u béeta'al. Le xoxot' lu'umo'obo' k'abet u ts'aiko'ob u pajtalil beyxan u muk'ankunsiko'ob u tuukulil u taakpajal le kajnalo'obe' yéetel u k'ajóolil ba'ax k'abet u béeta'al tumen tu láakal máak. K'abet u ts'abal k'ajolbij tu láakal ba'ax ku menta'a tu pach u meyaj le judicialeso'obo' yéetel u laak meyajo'ob ku menta'al tumen le máako'ob ku meyajo'ob ti le jala'acho'obo' ichil le jelo'oba' bix u yutskinsa'al ba'ax ku táal u k'askunsa'al, yéetel ba'ax k'abet u tial le je'ela' ".

K a’alike’ le pajtalil yanti’ tu lakalo’on u tial k takpajal ti le ba’alo’oba’, yaan ba’ax u yilo’ob ichilo’ob; le mentike’ tu láakalo’obe’ yéetel lala jump’eel ti letiobe’ k’abet u ts’aabalo’ob k’ajolbij múuch yéetel kéetil.

Yéetel u chíimpolil le pajtalilo’ob u tial u táakpajal máako’, ku muk’ankunsiko’ob ichil u laak ba’alo’obe’ le yeyaj jala’achil yéetel sask’ale’enilo’, u jóok’ol taanil mantats le lu’umo’obo’ yéetel u pajtalilo’ob tu láakal máako’ob.

Yéetel u ts’aatanta’al, u k’abetil le pajtalil ti tu láakal máako’ob tu láakal le yok’ol kaaba’ beyxan u k’ajesa’al u láak nukulilo’ob menta’an way yóok’ol kaabe’ tu’ux ku kanantik u pajtalil tu láakal máake’, le je’elaj ku yéesike’ tu láakal le xoxot lu’umo’b wa estadoso’obo’ k’abet u chimpoltiko’ob, u kanatiko’ob yéetel u ts’aiko’ob k’ajolbij u pajtalil tu láakal máako’ob, mix ba’al yan u yila’al ch’ibalil, u boonil u winkilal, xiib wa ko’olel, bix u t’aan, ba’ax k’ujil ku chiimpoltik, ba’ax ku tukultik tu yóolal política, wa tu yóolal u láak ba’alo’ob; tu’ux xóot lu’umil u táal, yáan, wa mina’am tak’iinti’, tu’ux siijil, wa u láak ba’alo’ob.

Yéetel xan u chimpolil tu láakal u noj t’aanilo’ob ti Naciones Unidas yóojlal winiko’ob tu ja’abil 1972, yéetel u noj t’aanilo’ob ti Rio, yóojlal sijnalilo’ob beyxan u jóok’ol taanil máak tu ja’abil 1992.

K k’ajesik le noj t’aan ti le tsikbalil ti le naciones Unidas yoojla le winiko’obo’, le nu’ubesaj 21, u tukulil u tial u meenta’al le un’ukbesaj 21, u noj t’aanil menta’an Barbados yéetel u nu’ubesajil ti meyajo’ob u tial u jóok’ol taanil mantats le mejen xoxt lu’mo’ob ku kaxantik u jok’olo’ob tanilo’, u noj t’aanil Mauricio, beyxan tu laakal u tukulilo’ob ti Mauricio u tial u menchajal le nu’ukbesajo’ob ku kaxantiko’ob u jóok’ol taanil mantats’ le mejen xoxot lu’umo’obo’, beyxan u noj t’aanil Johannesburgo yóolal bix k’abet u jóok’ol taanil mantats’ le lu’umo’obo’, u tuukulil bix k’abet u beeta’al le meyajilo’ob k’abet yóolal u noj muchtambalil ti tu láakal le yok’ol kaaba’ yóojlal bix k’abet u jok’olo’ob táanil yéetel u chimpolil le sijnalilo’, beyxan yéetel ba’ax k’abet u beeta’al tu séebanil u tial le mejen xoxot lu’umo’ob u tial u jok’olo’ob taanilo’(Trayectoria de Samoa).

Beyxan k k’ajesike’ tu ts’iibil bix ts’óokik le noj ts’iikbal ti le Naciones Unidas yóojlal bix k’abet u jóok’ol taanil mantas’ le xoxot lu’umo’obo’, menta’ab Rio de Janeiro (Brasil) tu ja’abil 2012, tu k’aba’taj “ bix táak kuxtal tu páachil k’iin”, ku chimpolta’ale’ le yeyaj jala’ach yéetel jalk’abilo’, u ma’alob meyaj le jala’acho’obo’ beyxan u chimpolta’al u pajtalil máako’, ti jum p’eel xóot lu’um beyxan tu láakal le yóok’ol kaaba’, beyxan jump’eel ma’alob meyaj tu láakal u báajpacho’obe’, jach k’abet u tial u jóok’olo’ob taanil mantats’ yéetel u chimpolil le sijnalilo’, le je’ela’ yaan ba’ax u yila’al u yáantal le taak’ino’, ma’alob yéetel u tial tu láakal máak, u jóok’ol taanil le kajnalo’obe’, u kananta’al le sijnalilo’, u xu’ulsa’al le ots’ililo’ beyxan le wi’ijilo’; ku jach ts’atanta’al u táakpajal ya’ab le kajnalo’obe’ beyxan u k’ajóoltiko’ob le pekt-

silo’obo’ beyxan tu láakal bix u mayaj le judicialeso’, yéetel u láak jala’acho’ob, jach k’abet u tial u ts’abal k’ajóolbij bix k’abet u jok’olo’ob táanil, beyxan ku ts’abal tu’ux u ts’atanta’al u láak ba’alo’ob, ti jump’eel chan xóot lu’um, jump’eel noj lu’um, ti jump’eel kaaj, u tial u ts’aabal k’ajóolbij le pektsilo’ob yóojlal le sijnalilo’, u taakpajal tu láakal máako’ob u tial u ya’alal ba’ax k’abet u beeta’al tu yóolal le sijnalilo’ beyxan u yila’al mau pecha’talo’ob yóolal ba’alo’ob yan u yila’al le sijnalilo’ le ken k’abetchajak.

Tu yóojlal le u xu’lsa’al le talmil 70/1 ti le noj much kabil ti le Naciones Unidaso’ tu k’iinil 25 ti u winaalil septiembre tu ja’abil 2015, ku k’aba’tik: “ k jelbesik yóok’ol kab: le meyajo’ob 2030 u tial u jóok’ol máak tanil mantats yéetel u chiimpolil le sijnalilo’, tu’ux mokt’anta’ab jun jáats ba’alo’ob ku kaxanta’al yóolaj u jóok’ol máak taanil tu pach u chimpolil le sijnalilo’, beyxan ba’ax ku kaxanta’al tu láakal le yok’ol kaabaj u tial u jelbesa’al le kuxtalilo’, tu’ux anchaj u móok t’aanil u kaxanta’al u jóok’ol taanil máak ichil óox p’eel ba’alo’ob. U yáantal taak’in, ti le kajnalo’obe’ yéetel u chimpoolta’al le sijnalilo’, yéetel keetil u tial tu láakal mako’ob.

Yéetel u chiimpolil tu láakal u jela’anil le miatsilil yáan America Latina yéetel te’e Caribeo’ tak xan u jejelas kajilo’ob.

Yéetel u chiimpolil xan u k’abetil le meyajo’ beyxan u takpajal le kajnalo’obe’ beyxan maxo’ob kanaatik u pajtalil tu láakal máako’ob tu pach le ba’alo’ob yan ba’ax u yila’al yéetel le sijnalilo’ u tial u muk’ankunsa’al le yeyaj jala’achilo’ beyxan u takpajlo’ob u tial u jok’olo’ob táanil yéetel u chiimpolil le sijnalilo’.

Tu yóojlal oje’elta’an tu láakal meyajilo’ob yéetel nu’ukbesajo’ob ts’óok u béeta’al ti le yok’olkaaba’, ti le xoxot lu’umobo’ beyxan ti le a’almajt’ano’ob yéetel le ba’aloob ku menta’al ti le noj lu’umo’obo’ yóojlal u pajtalil u k’ajoltik máak tu láakal pektsilo’ob tu pach le sijnalilo’, beyxan u takpajal kajnalo’ob u tial u ya’alal ba’ax k’abet u beeta’al yóojla sijnalil beyxan u takapajlo’ob yéetel u pajtalilo’ob u tial ba’alob yaan ba’ax u yila’al yéetel le sijnalilo’.

Yéetel k ojeltik u k’abetil ts’aik k’ajolbij beyxan k muk’ankunsik le tsikbalo’, k taakpajal, u kansa’al baxo’ob k’abe’et, le kansaj xóokilo’, beyxan u yokesa’al tu póol máak ba’ax k’abet u beeta’al, beyxan u muk’ankunsa’al u pajtalil tu laakal máak, tu láakal le yóok’ol kaabaj, ti le noj xoxot lu’umo’obo’, ti jump’eel xot lu’um tak ti le kajo’obo’ u tial ka’a anaktiob u pajtalil u takpajlo’ob.

Yéetel u tukulil u meyajta'al tu beelil, u pajtalil u yokol máak ichil le mokt'anilo'obo' beyxan u menta'al yéetel u muk'ankinsa'al le pajtalilo'obo' yéetel u yáantaj máak.

Yáax Jatsul ts'íib

Ba'ax ku kaxantik

Le ba'ax ku kaxantik le mokt'aana' le tie u yilik u beeta'al tu láakal tu'ux yéetel tu beelil America latina yéetel le Caribeo' u pajtalil u k'ajoltik máak tu láakal ba'alo'ob tu pach le sijnalilo', beyxan u taakpajal tu láakal máako'ob u tial u ya'alal ba'ax k'abet u beeta'al tu yóojlal le sijnalilo' beyxan u yokesikubao' ichil u jets t'aanil le sijnalilo', beyxan u beeta'al yéetel u muk'ankunsa'al u pajtalilo'ob yéetel u takpajlo'ob, u tial u kananta'al u pajtalil tu láakal máak, le ch'ibalilo'ob ti le k'iino'oba', beyxan le ku taalo'ob tu pachil k'iino', u tial ka'a beychajak u kuxtalo'ob ti jump'eel ma'alob sijnalil ma'a k'oja'ani' yéetel u tial u jok'oltaanil yéete u chimpolil mantats le sijnalilo'.

Ka'ap'eel jatsul ts'íib

Ba'ax k'abet u beeta'al

U tial le mokt'anilo'oba':

a) "U pajtalil u yokesikubaj máak" (derechos de acceso) ku nata'al u pajtalil u tial u k'ajóoltik máak le pektsilo'ob yóolal le sijnalilo', je bix u pajtalil tu láakal máak u tial u ya'alik ba'ax k'abet u beeta'al yóolal le sijnalilo' beyxan u pajtalil u yokesikubao' ichil u jets t'anilo'ob tu láakal ba'alo'ob tu yojlal sijnalil.

b) "Tu yóojlal ja'achil u yojel u ment u meyaj"(autoridad competente) ku na'ata'al u tial u beeta'al tu laakal ba'alo'ob, yano'ob te jatsul tsibo'ob jo'o p'éel yéetel waakp'eelo' ti le mokt'anila', tu láakal kuchil utial tu láakal máako'ob yantion le pajtalilo'obo', beyxan u tial u tsabal k'ajolbij tu láakal pektsilo'ob, ti xan ku takpajlo'ob le muchkabilo'ob, wa maxo'ob ku meyajo'ob tu junalo'ob yano'ob te'e estadoso'obo' ku meyajo'ob yéetel ba'ax ts'aba'an u pajtalitiob tumen le noj a'almajt'ano'obo' wa xan tumen u láak aálmaj t'aano'ob, yéetel xan tak u láak muchkabilo'ob privadas, ku k'amiko'ob antajo'ob yéetel táak'in wa u láak antajo'ob, letiob wa u láak máako'ob nats' ti letiob wa xan ku mentiko'ob meyajilo'ob, wa u láak ba'alo'ob u tial tu tu láakal máako'ob, ba'ale' chen u tial le táak'ino'ob wa yutsbe'enilo'ob ku k'amalo', beyxan wa yojlal le meyajo'ob ku menta'alo'.

c) "Tu yóojlal pektsilo'ob tu pach le sijnalilo' " (información ambiental) ku na'ata'al je bix tu láakal pektsilil ts'iibta'an, u tial cha'anbil, wa u'uybil, je bixak tap'sanile', yaan ba'ax u yila'al yéetel le sijnalilo' beyxan tu láakal ba'ax ku takpajlo'ob ichil, je bix tak le yaan ba'ax u yila'al yéetel le ku sajbe'enkunsiko'ob le sijnalilo' beyxan le ba'alo'ob je lu lobiltiko'ob le je'elo'oba', je bix le ku jelbenkunsiko'ob wa u k'askunsiko'ob le sijnalilo' yéetel le toj óolilo', beyxan le yáan ba'ax u yila'al yéetel u kananil, beyxan u ts'aatanta'al le sijnalilo'.

d) "U tial tu láakal máak" (publico) ku na'ata'al je bix juntúul wa ya'akach máako'ob, wa muchkabilo'ob, beyxan wa noj muchkabilo'ob ti máako'ob, ti jump'eel xóot lu'um, beyxan wa ti ku takpajlo'ob ti jump'eel xot lu'um, beyxan wa jump'eel estadoi'.

e) "tu yóojlal máako'ob wa muchkabilo'ob ku kajtalo'ob ichil pek óolil ti sajbe'entsilil" ku na'ata'al je bix tu láakal máako'ob wa much kabilo'ob ku kajtalo'ob ichil pek óolilo'ob, ku mansiko'ob talmilo'ob, u tial u mentiko'ob u chimpóolta'al u pajtalilo'ob ti le mok t'aan ku mentala', tu yóolal bix aniko'ob, wa ba'alo'ob ku na'ata'al ti bix aniko'ob ti jump'éel xóot lu'um yéetel u chiimpolil ti ba'ax k'abet u beeta'al tu láakal le yok'ol kaaba'.

Oxp'éel jatsults'iib

U KAXA'ANILO'OB

Le muchkabilo'obo' yáan u yiliko'ob u menta'al le ba'alo'ba ichil le mokt'anilo'oba':

a) U chúunul le ketilo' yéetel ma u yila'al jela'am mix máak:

b) U chúunul le sask'ale'enilo' beyxan u y'alal bix u xu'upul le taak'iino';

c) U chúunul u yila'al ma u súut pachil mix máak beyxan u bóotik le patan k'abet yéetel ku beytale';

d) U chúunul ma u tusikubaj máak

e) U chúunul le kananilo';

f) U chúunul ma u sajbe'enkunsa'al le kuxtalilo'

g) U chúunul le keetil yéetel u láak much kabil ti máako'ob.

h) U chúunul u ts'abal k'ajolbij ma'alob tu láakal le ba'alo'oba'.

i) U chúunul u tialintik mantats' le estados yóojlal ba'ax yáantiob te'e sijnalilo'

j) U chúunul le keetil u tial le estadoso'obo';

k) U chúunul tu yojlal máak.

Kanp'eel jatsults'iib

T'AANILO'OB TU YÓOLAL LE MEYAJA'

1. Le máaxo'ob ku takpajlo'obe' yáan u yiliko'ob tu yóolal u tojil u pajtalil tu láakal máak u tial u kuxtal ti jump'éel sijnalil ma'alob, beyxan u láak pajtalilo'ob ti winiko'ob ti le yok'olkaaba' chinpolta'an yáan ba'ax u yila'al yéetel le mokt'aanila'.

2. Le máaxo'ob ku takpajlo'obe' yáan u yiliko'ob u tojil u pajtalil chinpolta'an ti le mokt'aana' u tial ka beychajak u menta'al.

3. Le maxo'ob ku takpajlo'obe', yáan u mentiko'ob tu láakal ba'ax k'aabe'et, yáan ba'ax u tyila'al yéetel le a'almaj t'aano'obo' wa u laak'o'ob, yóojlal ba'ax ku meyajtiko'ob ichilo'ob, u tial ka'a beychajak u menta'al je bix u ya'alik le mokt'aanilo'oba'.

4. Tu yóolal u yila'al u chinpolta'al ma'alob le mokt'aanila', tu láakal máaxo'ob ku takpajlo'obe' k'aabet u ts'aiko'ob k'ajolbij ti le kajna'alo'obe' pektsilo'ob tu yóolal u kaniko'ob tu yóolal u toojil le pajtalil yáantiobo'.

5. Le maxo'ob ku takpajlo'obe, yáan u yiliko'ob ka'a tso'olok ti le kajnalo'obe', tu'ux k'abet u ts'aatanta'al le maxo'ob ku máansiko'ob pek óolil tu yóojlal u kuxtalo'ob, u tial ka beychajak u yáantikubao' yéetel le pajtalil yáantiobo'.

6. Le máaxo'ob ku takpajlo'obe' yáan u yiliko'ob u ts'aiko'ob tu'ux u meyaj le máako'obe', muchkabilo'ob,, u láak máako'ob ku ts'aako'ob k'ajolbij u kananil le sijnalilo', u tial ka'a u ts'atantiko'ob yéetel u chin póolil beyxan u kananil.

7. Mix ba'al tsibta'an te'e mokt'aanila' ku chichankuntik wa ku p'aatik paachil u láak pajtalilo'ob chinpoota'an, wa ku tukulta'al u chinpóolta'al ti jump'éel estado, wa u láak xóot lu'um yéetel u láak mokt'aano'ob menta'an tu láakal le yok'olkaaba' tu'ux ku takpajal jum p'eel xóot lu'um, mix xan tan u wet'ik ti jum péel estado u ts'aik ya'ab pajtalil u tial u k'ajóolta'al bix k'abet u kananta'al le sijnalilo', u tial u tákpajlo'ob yéetel jalk'abil u tial tu láakal máako'ob, u tial u ya'aliko'ob ba'ax k'abet u beeta'al tu yóojlal le sijnalilo' beyxan u kananta'al u tojil yóolal tu láakal ba'alo'ob ku menta'al tu pach le je'ela'.

8. U tial u menchajal u meyaj ma'alob le mok t'aana',le maxo'ob ku takpajlo'obe' yáan u ts'aatantiko'ob, je bix ku tukultiko'ob k'abete' le mokt'anila', yéetel tu láakal keetil, chinpolil u toojil u takpajlo'ob.

9. U tial u menta'al u meyaj ma'alob le mok t'aana', lala jun jáats máako'obe', yáan u ya'aliko'ob ka'a ts'aatanta'ak le tumben nu'ukulilo'ob, wa tecnologías ti ba'alo'ob ti pektsilo'obo', beyxan le nu'ukulo'ob u tial u ts'aabal kajóolbilo', je bix le jejelas nu'ukulilo'ob jek'abtano'ob ti jejelas t'aanilo'ob ti junp'eel xóot lu'um, je tu'ux ku yuchul le meyaja'. Le jejelas nu'ukulilo'ob electronicoso'obo', yáan u yila'al u meyajo'ob tu béel u tial u ts'aiko'ob k'ajolbi le ba'alo'oba', beyxan ma u p'atiko'ob páachil mix máak.

10. Le jejelas muchkabilo'obo', je lu pajtal u ts'aiko'ob k'ajolbij le kansajilo'ob yáan ichil le mokt'anilo'oba', beyxan le yáan ti u láak noj tsikbalo'ob menta'an way yóok'olkabe', le ken t'aanako'ob yóojlal ba'alo'ob yáan ba'ax u yila'al yéetel le sijnalilo', yéetel u chiimpolal le t'aanilo'ob menta'an ti le noj tsikbalo'obo'.

Jo'op'eel Jatsul ts'iib

U YÓOKBAL MÁAK ICHIL LE PEKTSILO'OB TI LE SIJNALILO'

Jach ma'a talam u yóokol máak ichil le pektsilo'ob ti le sijnalilo'.

1. Le muchkabilo'ob ti maxo'ob ku takpajlo'ob ti le mokt'aana' k'abet u chinpoltiko'ob o tojil u pajtalil tu láakal máak, u tial u k'uchil yiknalo'ob tu láakal le pektsilo'ob tu yóolal le sijnalilo'. Le yantiob u kananilo', u tial u jach noj ts'aiko'ob k'ajolbij.

2. U menchajal u takpajal máak, ti u pajtalil u k'ajóoltik le pektsilo'ob yóolal le sijnalilo' yáan ba'ax u yila'al:

a) U k'aata'al yéetel u k'aamal pektsilo'ob ti le jala'acho'obo', tu'ux ma'a k'abet u ya'alal ti le tiobi; ba'axten taak a k'ajóoltik máak le pektsilo'ob tu yóolal le sijnalilo'.

b) U ts'aabal k'ajóolbij tu séeba'anil, wa le pektsilo'ob ku k'aata'alo', ti yáan xaan mina'an ti le jala'acho'ob ku k'amiko'ob le k'atankilo'

c) U ts'abalxan u k'ajotl máak u pajtalil u yéesiki u chi'ichnakil, wa ma'atan u k'ubul le pektsilo'obo' yéetel le ba'alob u tial u beychajal u chinpolta'al u u pajtalilo'.

3. Le máaxo'ob ku takpalo'obe', yáan u ts'aiko'ob u pajtalil u k'aajóolta'al le pektsilo'ob tu yóojla le sijnalilo', ti le máako'ob wa muchkabilo'b yáan sajbe'entsilil ku mansiko'ob tu yóojlal u kuxtalo'obo'. Beyxan u ts'aatantiko'ob tu láakal ba'alo'ob, je bix tu'ux ku k'aatal le pektsilo'obo, beyxan tak tu'ux ku kubulo'ob ti máaxo'ob k'aatil, ka'alik yáan u ts'aatanta'al bix aniko'ob, yéetel ba'ax ku mukyajtiko'ob, u tial u beytal u ts'aabal tu'ux u táakpajlo'ob yéetel kéetil.

4. Le máaxo'ob ku takpajlo'be' yáan u ts'aatantiko'ob le máako'ob wa muchkabilo'ob, yáan sajbe'entsilil ku mansik tu yóolal u kuxtalo'ob, tu'ux xan ku takpajal le macewal kajo'obo' yétel le macewal winko'obo', u tial u pajtal u yáantalo'ob u tial ba'ax táak u k'aatiko'ob u tial u nu'ukta'al ti letiob.

U ya'alal ma'a ta'an u ts'aabal le pektsilo'ob tu yójlal le sijnalilo'

5. Le pektsilo'b ku k'atalo' wa jun jáats ti le jelo'oba' ma'a táan u k'ubul ti maxo'ob k'atike', tumen yáan u ts'ibilo'ob ti le a'almaj t'ano'obo' ku ya'alik ma'atan u pajtal uk'ubule', le jalacho'ob ti máax ku k'atalo' unaj u tsibtiko'ob jum p'éel ju'un tu'ux ku yaliko'ob ma'atan u pajtal u kubiko'ob, beyxan k'abet u ya'aliko'ob tu'ux ts'ibta'an, yéetel ba'ax óolal ma'atan u pajtal u k'ubiko'ob le pektsilo'obo', beyxan u ya'alik ti máax k'atik le je'elo'oba' u yáantal u pajtalilti u yéesik u chi'ichnakil, tu yóojlal tu láakal le ba'alo'oba'.

6. U ya'alal ma'a tan u pajtal u ts'aabal le pektsilo'oba', ku yuchule' tumen bey u ya'alik le a'almajt'ano'bo' ti jump'eel noj xóot lu'um. Wa tu men jump'eel xoot lu'um, mina'a tu aámaj t'aanilo'ob tu'ux ku ya'alik ma u k'ubul le pektsilo'oba', le je'elaj je lu pajtal u ya'alik mae':

a) Wa le ken ts'abak k'ajolbil le pektsilo'obo' ku sajbe'enkunsik u kuxtal wa máax, u kananil wa u toj óolil wa máax.

b) Beyxan wa le ken ts'abak k'ajóolbij le pektsilo'oba', ku talan kunsik u kananil jun p'éel noj xóot lu'um, u kananil le kajnalo'obo', wa u kananil tu láakal le noj lu'umo'.

c) Beyxan wa le ken ts'abak k'ajóolbij le pektsilo'oba', ku talankunsik u kananil le sijnalilo', beyxan tak je makamáak ch'ibalil sajbe'en u ch'éejel, beyxan; wa

d) Le ken ts'abak k'ajóolbij le pektsilo' ku ye'esik yáan jump'éel sajbe'etsilil, ma'a xan u yúuchuli', ku ts'o'okole' ku taasik talmil yéetel u chinpolil le a'almajt'aano', beyxan u kananil, u xixtajil yéetel u ch'a'apachta'al le si'ipilo'obo'.

7. | Ti le kuchilo'ob tu'ux ku ya'alal ma'a táan y beytal u ts'aabal le pektsilo'obo', k'abet u ts'atanta'al le ba'ax k'abet u béetik, lala jun jáats ti le jelo'oba', tu yóojlal u pajtalil tu láakal máak. Lala jun jáatse' yáan u yiliko'ob ba'ax k'abet u betiko'ob u tial u ts'atantiko'ob u ts'abal k'ajóolbij le pektsilo'obo'.

8. | Le ba'ax óolal ku ya'alal ma'atan u pajtaj u ts'abal k'ajolbij le pektsilo'obo', k'abet ts'ibtano'ob tu bel te'e a'almaj t'aano'obo', beyxan k'abet u ya'alik ba'ax óolal, beyxan k'abet u ts'aatanta'al ba'ax ku ya'alik le kajnalo'obo', le mentike', k'abet u tukulta'al ma'alob tumen le jala'cho'obo', tumen tu yóok'olo'ob ku lu'ubul tu láakal u áalil le ba'alo'oba'.

9. | Le ken u ts'aatanto'ob le ba'alob u k'áat le kajnalo'obo', le jala'acho'obo' yáan u ts'aiko'ob táanil u kananil le pektsilo'obo', yéetel u yuts'be'enil, u ts'aiko'ob k'ajóolbij, yóola le ba'alo'ob je bix: u jach ma'alo'obil, u jach k'abetik yéetel jach tu p'iis tu láakal.

10. | Le ken ila'ak le pektsilo'ob yáan ti jun p'éel ts'iib, ma'atan u chikpajlo'ob je bix u ya'alik le un wáak p'eel jáats tsiib ti le ju'una', le pektsilo'ob beya' k'abet u k'u'ubul ti máax k'aatik le je'ela.

Ba'ax ku k'aata'al u tial u k'uubul pektsilo'ob yóojlal le sijnalilo'.

11. | Le nukuch jala'achobo' k'abet u yiliko'ob le pektsilo'ob tu yóolal le sijnalilo', k'abet u k'uubul je bix k'abete' ti maxo'ob k'aatik, ka'alik wa yáan u tial ts'aabiltiobi'. Wa le pektsilo'ob tu yóojlal le sijnalil, mina'am je bix u k'atalo', le je'ela' yáan u k'ubul ti le maxo'ob k'atiko' je bix anik ti le jala'acho'obo'.

12. | Le nukuch jala'acho'obo' k'abet u núukiko'ob le k'atankil ku mentaa'al tu yóojlal le sijnalilo' tu séeba'anil ku beytal,-ma unaj u ch'aktik lajun ti ka'ak'al k'iino'obi', le je'ela' ku kaajal u xóokol le k'iin ku k'a'amal le k'atankilo', wa ma'a unaj u chukik le k'iino'ob beya', tumen wa bey xan u ya'alik u tsibilo'ob tu'ux yáan le jala'cho'obo'.

13. | Wa tu yóolal tu láakal baxo'ob ku takpajlo'ob tu páach le k'atankil ku mental tu yóolal le sijnalilo',beyxan yáan ba'ax u yila'al le a'almajt'aano'ob ti jun p'éel xóot lu'ume', wa le noj jala'ach k'abet ti u láak k'iino'ob u tial u pajtal u núukik le k'atankilo', le je'elo' k'abet u ya'aliko'ob ti jum p'eel tsiib ti le máaxo'ob k'atik le pektsilo'obo' maili' ts'o'okok u k'iinilo'ob je bix u ya'alik jun xóot ti u tsiibil ka'a lajun ti le u ju'unil le ts'ibo'oba'. Le je'ela' ma unaj u ch'aktik lajunp'éel k'iino'obi'.

14. Wa le noj jala'ach, ma'atan u núukik ti k'iinilo'ob le k'atankil ku mentalo', je bix u ya'alik u xoxot tsibilo'ob ka'a lajun yéetel óox lajun, ti le tsiibo'oba', yáan u menta'al ba'ax ku ya'alik le ka'axóot ts'iib ti le waxak p'éel jatsul ts'iibo'.

15. Wa le noj jala'ach, ti máax ku k'aata'al le pektsilo'ob, mina'am ti letiobo', k'abet u ya'aliko'ob tu séeba'anil ti le máax katiko', beyxan wa ku beytale' u ya'alik máax jala'achil yantiob le pektsilo'obo'. Le ju'un tu'ux ku k'aata'al le pektsilo'ba' unaj u túuxta'al, ti le jala'acho'ob yáantiob le pektsilo'obo'. beyxane' le máax k'atik le pektsilo'obo' k'abet u ya'alati'.

16. wa le pektsil ku k'aata'al mina'amo', wa ma'a k'uchuk ti le jala'acho'obo', k'abet u ts'aabal k'ajóolbij tu béel ti le maxo'ob k'aatico' tu k'iintsilil je bix u ya'alik u xóot tsibilo'ob ka'a lajun yéetel óox lajun ti le jatsults'iibo'ba'.

17. Le pektsilo'ob tu yóolal le sijnalilo' k'abet u k'uubul x ma' bo'olil, ka'alik wa ma'a k'abet u jok'esa'al u laak'i wa beyxan u túuxta'al ti máax k'atiko'. Tumen u jok'esa'al tu ka'aten wa u túuxta'al, ti maxo'ob k'atike', le je'ela' yáan u beeta'al je bix u ya'alik le noj jala'acho'obo'. U tojol ikil u túuxtal le pektsilo'obo' k'abet xan ma'a jach ko'oji' yéetel u ya'alal le ken menta'ak le k'atankilo', le xan u bo'ota'a le ba'alo'oba', wa ku yila'al le maxo'ob k'atik le pektsilo'ob ma'atan u pajtal u bo'otiko'ob beyxan wa yáan sajbe'entsilil ku mansiko'obe', yáan u ya'altion ma k'abet u bo'otiko'ob mix ba'ali'.

Ba'alob u tial u xíixta'al le meyajo'ba tumen u láak kuchilo'ob.

18. Le maxo'ob ku takpajlo'obe' yáan u beetiko'ob wa yáan u ya'aliko'ob ba'ax muchkabilo'b, mix ba'al yáan u yilo'b yéetel le jala'chilo'obo', u tial u ts'aatantiko'ob u sask'ale'enil tuláakal le meyaj ken u beeto'ob tu paach le pektsilo'ob ti le sijnalilo', u tial ka u yilo'ob u chinpolta'al le pajtalil yáan u tial u ts'aabal k'ajolbi' le ba'alo'oba', u yila'al bix aniko'ob, beyxan u yila'al u chipolta'al u ts'aabal k'ajolbi le pektsilo'obo'. lala jun jaats ti le maxo'ob ku takpajlo'obo' je lu pajtal u yokbesiko'ob wa u muk'ankunsiko'ob, je bix ku tukultiko'obe', je bix xan u táal u ya'alal ichil le muchkabilo'ob tu pach le meyaj k'abet u beetiko'obo'.

Wáak p'eel jatsul ts'iib

U beeta'al yéetel u ts'aabal k'ajolbi pektsilo'ob tu yóojla le sijnalilo'

1. Le máaxo'ob ku takpajlo'obo', yáan uts'aiko'ob u pajtalil, je bix anik u nu'ukulil ti le tiob', tu'ux ku ts'atanta'al xan tiob tumen le jala'acho'obo' u tial u much'iko'ob u tial u pajtal u ts'aiko'ob ti le kajnalo'obo' beyxan ti u láak máako'ob tu yóolal le pektsilo'ob ti sijnalilo', k'abet u tial u muk'ankunsa'al le meyaj ku tal u mentiko'obo', tu k'iintsilil, mantats' tu'ux ku pajtal u takpajal tu láakal máak beyxan ka'a na'atak, beyxan matats' ka ma'alobkunsa'ak le pektsilo'ob tu yóojla le sijnalilo' u tial mau u p'aatalo'ob paachil beyxan u p'aata'al te'e xoxot lu'umo'oba', beyxan te'e kajo'obo' le pektsilo'obo'. lala jun túul ti le tiobe, k'abet u muk'ankunsiko'ob le much meyajo' yéetel u jejelas jala'achilo'ob ti jump'éel estado.

2. Le nukuch jala'acho'obo' yáan u yiliko'ob, tak tu'ux ku beychajle', le pektsilo'ob u tial le sijnalilo', ka beyak u ka'a meyaj, beyxan ka'a anak u yila'al u yáantaj ti nukulilo'b jach ma'a talam je lu meyaj ti maake', beyxan ma u we'et'el u ya'abkunsa'al, beyxan u meyajta'al, je bix u ya'alik u a'almaj t'aanil jum p'éel noj xóot lu'ume'.

3. Lala jun jaatse', yaan u yantaltiob manal ti jump'éel kuchilo'ob u tial u ts'ako'ob k'ajóolbij, pektsilo'ob ku tal u yuchulo'ob ti le k'iino'ba', tu yóojla le sijnalilo';

a) U ts'ibilo'ob le tsikbalo'ob yéetel mokt'anilo'b ti tu láakal le yóok'olkaabaj, beyxan u a'almaj t'aanilo'b, u tsolt'anilo'b, beyxan u láak ba'alo'ob tu yóojlal le sijnalilo'

b) Le pektsilo'ob ti bix anik le yóok'ol kaaba' yéetel le sij nalilo'

c) U k'abao' le jejelas kuchilo'ob yantiob u pajtalil u ts'aiko'ob pektsilo'ob tu yóojla le sijnalilo', yéetel ken beyake' u ya'aliko'ob jach ba'ax ku beetiko'ob, yéetel tu'uxi'.

d) U k'abao' le kuchilo'ob jach ekkunsa'an, ba'ax ek kunsik yéetel jach tu'ux yáan.

e) Pektsilo'ob yóojlal u meyajta'al beyxan u kananta'al le ba'alob yáan te'e sijnalilo'.

f) U ts'aabal k'ajóolbij u xóokilo'ob beyxan pektsilo'ob ku jok'esa'al tumen lej kanal na'ato'obo', ku t'aano'ob tu pach tu láakal le ba'alo'ob yáan ba'ax u yilala' yéetel le sijnalilo' menta'an tumen le kuchilo'ob xóoko' yéetel ti kaxanil, u tial tu láakal máak wa xan ma' ti jump'eel xóot lu'un wa tanxel lu'umilo'ob.

g) Kuchilo'ob ku yiliko'ob bix u kexpajal le sijnalilo, yéetel ku tatpajlo'ob u tia u muk'ankunsa'al u pajtalil jun p'eel xóot lu'un yóolal le sijnalilo'

h) Pektsilo'ob tu yóolal bix u bin u xóokil bix anik le sijnalilo' yéetel u láak ba'alo'ob yaan ba'ax u yila'al yéetel u ts'aatanta'al le sijnalilo', beyxan u yila'al le pajtalilo'ob ku ts'aabal u tial u meyajta'al le sijnalilo' tumen le jala'acho'obo'.

i) U k'abao' le jejelas ba'alo'ob ku ekunsiko'ob le sijnalilo', bixo'ob, yéetel ken beyake', u ya'alal buka'a, tu'ux yáan, beyxan ba'ax ja'abil.

j) Pektsilo'ob tu yóojlal bo'taj xi'ipilo'ob tsóok u beeta'al tu yóolal le sijnalilo'.

Le maxo'ob ku takpajlo'obo' k'abet u ts'aatantiko'ob le pektsilo'ob tu yóojla le sijnalilo' tu béel, ma'alob tsola'anil, tu'ux je lu pajtal u k'ajóolta'al tumen tu láakal máako'obe', tu tsoolol je bix uchanile' ti le nu'ukulilo'ob ti pektsilo'obo' yéetel ku pajtal u yila'al te'e ka'analo' wa bey xan u pajtalil

4. Lala jun much maxo'ob ku takpajlo'obe', yáan u ts'aatantiko'ob u yiliko'ob u ts'ibilo'ob, le ba'alob ku k'askunsiko'ob le íik'o, k'askunsiko'ob le jao', le yok'ol lu'umo', le yáanal lu'umo' beyxan u láak xíixel ba'alo'ob yáan tu'ux jetskbalo'ob, le je'la yáan u beetiko'ob je bix u chikpajlo'obe', yéetel yan u tumbenkunsa'al mantats'

5. Lala jun much maxo'ob ku takpajlo'obe' yaan u yiliko'ob wa yáan sajbe'entsilil, ti u toj óolil le kajnalo'obe' wa ti le sijnalilo', u tial u ts'aiko'ob k'ajolbij tu séebanil, ti le kuchilo'ob jach seeba'an u yu'ubal yan ti letiobo', tumen ya'abkach máako'ob u tial u pajtalil u kanatikubao' yóolal ma u loobilta'alo'ob, lala junjáats ti le tiobe' yáan u yiliko'ob u menta'al meyajo'ob u tial u kantikubaj máak, yéetel tu láakal ba'ax yáan tu k'abo'ob.

6. Yóojlal ma u jach talantal ti le máako'ob wa muchkabilo'ob, yáan u sajbe'entsilil u mansiko'ob talmilo'obo' k'abet u ts'aatanta'al ti letiob le pektsilo'ob u tial u kanatikubaobo', lala jun jáatse' yáan u yilik le ken k'abejchajke', le noj jala'achobe', u ts'aiko'ob pektsil tak ichil le jejelas t'aano'obo' ku menta'al ti jump'eel xóot lu'um, beyxan u beeta'al u láak nu'ukulo'ob, jach ma'a talam u na'ata'al, tumen le muchkabilo'obo', ti jejelas nukulilo'ob tu'ux ku tsaabil k'ajóolbilo'.

7. Le máaxo'ob ku takpajlo'obe', yaan u ts'aik u yóol u tial u ts'aik k'ajolbij ichil wa jaip'eel ja'abo'ob, chen k'abet ma u ch'aktik jo'op'éel ja'abo'ob, beyxan u tsaabal k'ajolbij tu láakal ti jump'eel xóot lu'um, bix anik le sijnalilo', te'ela k'abet u tsibta'al:

a) Pektsil tu yóojla bix anik le sijnalilo', tu yóolal ba'axo'ob yani'i, yéetel bix aniko'ob wa ku beytal.

b) Ba'ax ku menta'al ti jump'eel noj lu'um, u tial u chimpolta'al le ba'ax k'abet tu yóojlal le sijnalilo'.

c) Bix u bin u meyajil, u bin u takpajlo'ob ti le kananila',yéetel

d) Mokt'aano'ob tu'ux ku takpajlo'ob, le muchkabilo'ob u tial tu láakal máako'ob, u tial muchkabilo'ob beyxan le kuchilo'ob privado.

Le pektsilo'oba' k'abet u ts'iibta'al yéetel t'anilo'ob ka'a nátak tumen tu láakal máako'ob, beyxan tu'ux u pajtal u k'ajóoltaj tumen tu láakal máako'ob, beyxan u ts'aa pektsilta'al, ti le kuchilo'ob ku tukulta'al k'abete', beyxan u chimpolil le miatsilo'. Lala jun jáats ti le muchkabilo'oba, je lu pajtal u payt'antiko'ob le kajnalo'obe' u tial u muk'ankunsiko'ob le pektsilo'obo'.

8. Le muchkabilo'oba' yáan u tak muktiko'ob u xixta'al le kambalilo', mix ba'al yan u yila'al yéetel le jala'acho'obo',u tial u yila'al bix u bin u kananil le sijnalilo', ba'ale' keet yéetel le meyajo'ob ku béeta'al ti jump'eel xóot lu'um beyxan wa tu láakal le yok'olkaabaj, ba'alob ku yuchulo'ob óoli tu láakal tu'ux, u tial u pajtal u yila'al bix u bin u meyaj u tial u xúulsal le talmilo'obo', ba'ax u ma'alobil, bix u bin taanil le meya-

jo'ob ku beeta'al te'e xoxot lu'umo'ob yóojlal le sijnalilo', u tial u chimpoltiko'ob le mokt'aano'ob menta'an tumen jum p'eel xoot lu'um, beyxan tu láakal le yok'olkaaba', le xixtajilo', yéetel u yila'al wa tan u menta'al le meyajilo'ba', k'abet u ts'aatantik u takpaja tu láakal máako'ob.

9. Le maxo'ob ku takpajlo'obo', yáan u ts'aatantiko'ob u k'ajóolta'al le pektsilo'ob yóojlal le sijnalilo', tu'ux ts'aaban le kuchilo'ob u tial meyajbilo', mokt'anilo'ob, wa u chimpolil kuchilo'ob u tial meyajtbil, ts'aaba'an tu'ux ku takpajlo'ob, ba'alob yéetel taak'iin u tial kaaj, je bix u ya'alik jump'eel a'almaj t'aan ti jum p'eel xoot lu'ume'.

10. Le maaxo'ob ku takpajlo'obo' k'abet u yiliko'obe' le máaxo'ob manik wa k'amik le balo'obo', u yantaltiob pektsilo'ob ku jóok'ol ti le jala'acho'bo', ma'alob yéetel sask'alen, yóolal bix anik le sijnalilo', yéetel ba'ax ku beetik tu yóojlal le toj óolalo', tu'ux ku ts'aa tanta'al u meyaj ti máak ba'alob ma'alob meyajta'anil, yéetel u chimpolil le sijnalilo'

11. Le maxo'ok ku takpajlo'obo' yáan u ts'aatantiko'ob yéetel u tumbenkunsiko'ob mantats' le tu'ux ku lik'esiko'ob le pektsilo'obo', yéetel le ba'ax ku táal u mentiko'ob ti ba'ax ku k'aatiko'ob tu yóojlal le sijnalilo', le je'ela' yéetel u chimpolil u ts'iibilo'ob menta'an. Beyxan k'abet u ts'aatáanta'al u k'usa'al ti tu láakal máako'ob le pektsilo'obo'.

12. Le maxo'ob ku takpajlo'obo' yáan u yiliko'ob, ba'ax k'abet u beetiko'ob, yóojlal u ts'ibilo'ob ti bix k'abet u beeta'al le meyajilo'oba', ichil u láak ba'alo'obe', letie u ts'aako'ob u pajtalil u k'ajóolta'al le pektsilo'ob yóolal le sijnalilo' yáan tu k'ab le muchkabil privadaso', le je'ela' le tie yáan ba'ax u yila'a bix u meyajo'obo', beyxan u sajbe'entsilil yéetel ba'ax talmi' ku taasik ti le tojóolalo' beyxan ti le sijnalilo'.

13. Le maxo'ob ku takpajlo'ob, yóojlal ba'ax k'abet u beetiko'obe', ti yáan u tsai'ko'ob k'ajóolbij b'aax ku mentiko'ob tu yóojlal le sijnalilo'ichil le muchkabilo'ob ti meyaj u tial tu láakal máako'ob, beyxan je bix le k'ajóolta'an je bix privadas, ti le nukuch kuchilo'ob ti meyajo', ka'a beychajak u yila'al u meyaj tu yóojlal le kajnalo'obe' beyxan ti le sijnalile'.

Úuk p'eel jatsul ts'iib

U TÁAKPAJAL LE KAJNALO'OBE' U TIAL U YA'ALIKO'OB BA'AX K'ABET U BEETA'AL TU YOJLAL SIJNALIL.

1. Le maxo'ob ku takpajlo'obe', k'abet u yiliko'ob u k'abetil u takpajal tu láakal máako'ob, y tial le je'elo' k'abet u mok t'aantiko'ob u kaxantiko'ob bix k'abet u takpajal le kajnalo'obe', yéetel tu láakal jalk'abil u tial u takpajal, ti le meyajilo'ob u tial u ya'alal ba'ax k'abet u béeta'al tu yóola le sijnalilo', yéetel u chiimpolil le mokt'aano'ob ichil le muchkabilo'obo' beyxan ti u láak kuchilo'ob ti le yóok'ol kaaba'.

2. Le maxo'ob ku takpajlo'obo' yáan u yiliko'ob ka'a anchajak, tu láakal ba'alob u tial u beychajal u takpajal le kajnalo'obe', u tial u ya'aliko'ob ba'ax k'abet u yúuchul, u xixtiko'ob, beyxan u ka'a xixtiko'ob, wa u jelbenkunsiko'ob, ba'alob yáan u yila'al yéetel le meyajilo'obo', beyxan ti u láak ba'alo'ob yáan ba'ax u yila'al u ts'aabal u pajtalil meyajo'ob, yáan ba'ax u yila'al yéetel le sijnalilo', meyajo'ob je lu jelbesuko'ob jum p'eel sijnalile'beyxan u talankunsiko'ob le toj óolilo'.

3. Le máaxo'ob ku takpajlo'obo', yáan u yiliko'ob u takpajal le kajnalo'be', u tial u ya'aliko'ob ba'ax k'abet u béeta'al, u xiixta'al yéetel u ka'a xiixta'al, beyxan u menta'al u láak ba'alo'ob jela'antak ti le ts'óok a'alik ti le ka'a xóot ts'iibo'ob ichil le jatsul tsiibaj. Le ku t'aan tu yóolal ba'alo'ob ti le

sijnalilo', tu'ux ku ts'aatanta'al tu men le kajnalo'obe', je bix u tso'olol tu béel le kuchil tu'ux kajakbalo'obo', beyxan u menta'al meyajo'ob, u kaxanta'al bix ka'bet u béeta'al, u ts'oolol le nu'ukbesajilo'obo', bix k'abet u beeta'al yéetel u mokt'aanilo'ob, wa yáan ba'ax uyilo'ob tu yóojlal le sijnalilo'.

4. Le máaxo'ob ku takpajlo'obo', yáan u ts'aatantiko'ob, tu láakal ba'alob k'abe'et utial u táakpajal le kajnalo'obe', ka'alik táan u kaajal le meyajo'ob tu pach ti bix k'abet u ya'alal ba'ax k'abet u beeta'al. Tu yóolale' tu láakal ba'ax ku ya'alik le kajnalo'obe', k'abéet u ts'aatanta'al u tial u muk'ansik tu láakal le meyajo'oba', u tial le je'ela' tu láakal le máako'ob ku takpajlo'obe' k'abet u ts'aako'ob ti le kajnalo'obe', pektsilo'ob, sask'ale'en, tu k'iintsilil, ka'a beyak u na'ata'al, u tial u pajtal u ts'aabal ti letiob tu láakal ba'alo'ob k'abet u tial u táakpajlo'ob u tial u ya'aliko'ob ba'ax k'abet u beeta'al.

5. Tu láakal ba'ax ku menta'al u tial u takpajal le kajnalo'obe', yáan u ts'aabal u k'iinilo'ob utial u pajtal u tákpajlo'ob, ma'alob tu k'iintsilil.

6. Le kajnalo'obe' k'abet u ts'abal u k'ajóolto'ob tu beelil, u tial ka u na'atiko'ob, yéetel tu k'iintsilil, ti le nu'ukulilo'ob yéetel kuchilo'ob k'aabete', je bix u tsibta'al ti ju'uno'obe', u tsikba'alta'al, beyxan u ts'aabal k'ajóolbij je bix suukanile' tu yóojlal:

a) Bixi', wa ba'ax ku béetbil tu yóojla le sijnalilo', yéetel ka beyak u na'ata'al tu béel.

b) Le jala'ach íilik u menta'al le meyajo'oba', beyxan u láak jala'acho'ob yéetel kuchilo'ob ku takpajlo'obi'

c) Le ba'alo'ob tukulta'an u tial u takpajal le kajnalo'obe', tak je bix u k'iinil le ken kajake', yéetel u k'iinil le ken ts'sokok le meyajo'oba'. Yéetel bix tukulta'anil ku takpajal lej kajnáalo'obe', beyxan tu'ux ku úuchul, ba'ax k'iin le k'atchio, wa u k'iinil le tsikbal yéetel le jala'achobo'.

d) Le jala'acho'ob ku takpajlo'obo', ti maaxo'ob je lu k'aata'al u láak pektsilo'ob, tu yóolal ba'ax ku tukulta'al u menta'al tu yóojla le sijnalilo', yéetel ba'ax k'abet u beeta'al u tial u k'aatal le pektsilo'oba'

7. U pajtalil le kajnalo'ob u tial u takpajlo'ob u tial u ya'aliko'ob ba'ax k'abet u beeta'al tu yóojlal le sijnalilo', te'ela' yáan u yántaltiob u pajtalil u ya'aliko'ob ba'ax k'abet u béeta'al, u tial u yutsbe'enil tu láakal le meyajo'ob ku beeta'alo' maili chimpolta'ak le ba'ax kun betbilo', le jala'acho'ob iilik le meyajo'oba', yáan u ts'aatantiko'ob tu láakal ba'alob ku menta'al utial u takpajal le kajnalo'obe'.

8. Le maxo'ob ku takpajo'obe' yáan u yiliko'ob, chen p'eel u chimpolta'ale', ka beyak u ya'al ti le kajnalo'obe' ba'ax óolal, yéetel bix uchak u ts'aatanta'al le ba'alob tu ya'alajo'obe'. Ba'ax ku betbil tu yóojlal, le je'ela' yáan u ts'aabal k'ajóolbij yéetel je lu pajtal u yila'al tumen je'e maxake'.

9. U ts'aabal k'ajóolbij le ba'ax ku jóok'ol ti u p'iisil le ba'alob ku menta'al tu yóojlal le sijnalilo', beyxan u láak ba'alob, ku meyajo'ob u tial u ya'alal ba'ax k'abet ubeeta'al tu pach le sijnalilo', tu'ux ku takpajal le kajnalo'obo', le je'ela' k'abet u beeta'al yéetel u nu'ukulilo'b je bix k'abete', tu'ux je lu takpajal ju'uno'ob ku ts'ibtalo'obo', le ku tsikbata'alo'obo', beyxan je bix suuka'anil u ts'aabil kajóolbile', ma'alob yéetel seeba'an, te'e pektsilo'ob ku ts'aabal kajóolbilo', k'abet u takpajal, tu láakalba'alob ku menta'al, tu'ux ku páajtal u menta'al tumen le kajnalo'obe' meyajo'ob administrativas yéetel judiciales, je bix k'abete'.

10. Le maaxo'ob ku takpajlo'obe', yáan u ts'aiko'ob u pajtalil, u tial ka'a takpajak le kajnalo'obe', u tial u takpajlo'ob u tial u ya'alal ba'ax kabet u beeta'al, tu yóolal le sijnalilo', ka'a beychajak u p'aatal ichil le ba'alob k'abet ti le kajnalo'obo' je bix le taasik le táak'ino', le miatsilo',ti jump'éel xóot lu'um, tu'ux ku takpajal le kajnalo'obe'.

11. Wa le kajnalo'ob ku talamkunsa'al u kuxtalo'ob, u ya'abil ti letiob jela'an bix u t'aano'be' ti u noj t'aanil jump'éel xóot lu'ume', u jóol poopil le kajnalilo'obo', yáan u yilala'ale' ka'a ts'aatanta'ak u na'atiko'ob yéetel u takpajlo'ob.

12. Le maxo'ob ku takpalo'obe', je bix u k'abéetile', beyxan keet yéetel u a'almaj t'aanil jum p'éel u xóot lu'ume', u takpajal le kajnalilo'ob ti le tsikbalo'obo', yéetel le mokt'aanilo'ob, yéetel u láak xoxt lu'umo'ob ti le yok'olkaaba', yaan ba'ax u yila'al yéetel le sijnalilo' wa yaan ku tojtantik le je'ela', keet xan yéetel u tsolt'anilo'ob u tial u takpajlo'ob ti le tsikbalo'oba'. Beyxane', yaan u ts'aabal kajóolbij je bix k'abete', u takpajal le kajnalo'obe' ti kuchilo'ob ti jum p'eel xóot lu'um, u tail u tsikbalta'al ba'alob yáan ba'ax u yilo'ob yéetel le sijnalil tu láaal le yok'okaaba'.

13. Le maxo'ob ku takpajlo'obe', yáan u yiliko'ob u yantal le kuchilo'ob k'abete u tial u menta'al le k'atchiobo' tu yóojlal le sijnalilo', wa xan u meyaj le kuchilo'ob yaniliobe', tu'ux je lu pajtal u takpajal jejelas much kabilo'be', yéetel kajnalo'be', le je'elo'oba' yáan u muk'ankunsiko'ob le ba'alob u yóojel le kajnalo'obo', u tsikbal yéetel bix u jejelas paakatilo'ob, le ba'alob u yojelo'obo', je bix k'abetile'.

14. Le jala'acho'ob ti le kajnalo'obo' yáan u p'ismuktikubao, u tial u yiliko'ob, beyxan u yáantiko'ob le máako'ob wa muchkabilo'ob, yáan sajbe'entsilil ku mansiko'ob ti u kuxtalo'ob, u tial u yokbesalo'ob, u tial u mentiko'ob tu k'iintsilil yéetel jach ma'alob, tu láakal le ba'alob u tial u takpajlo'obo'. U tial le je'elo' yaan u ts'aa tanta'al u nu'ukulilo'ob, yéetel bix k'abet u beeta'al, u tial u xu'ulsa'al le talmilo'ob mentik mau takpajal máako'ob.

15. U tial u ts'aata'anta'al le mokt'aanila', le máaxo'ob ku takpajlo'obo', yáan u yiliko'ob u chimpolta'al u a'almaj t'aanilo'ob jump'éel xóot lu'um, yéetel xan, ba'ax k'abet u beetiko'ob yéetel u láak lu'umo'ob tu yóola le pajtalil ti le kajo'ob macewalo'obo' yéetel le kajtalilo'obo'.

16. U jala'achil le kajnalilo'obo' yáan u p'ismuktikubao' u tial u yiliko'ob makamáak ti le kajnalilo'ob táan u talankunsa'al u kuxtalo'ob, tumen meyajo'ob ku tal u

beeta'al, yáan ba'ax u yila'al u beeta'al tu pach le sijnalilo', u tial le je'ela yáan u beetiko'ob ba'alob jach ma'alob, u tial u takpajal le kajnalo'obo'.

17. Le ba'ax yáan u yila'al yéetel u ts'aatanta'al, le ba'alo'ob u tial u ya'alal ba'ax k'abet u beeta'al tu yóolal le sijnalilo', je bix u ya'alik le ka'a xóot tsiibilo'oba', ti le je'elo'oba' k'abet u ts'aabal k'ajóolbij le ba'alo'oba'.

a) U ya'alal bix le kúuchilo'ob tu'ux ku beeta'al le meyajo'obo', ba'ax yani, bix anik, le meyajo'ob ku tukulta'al u menta'alo'.

b) U ya'alal ba'ax ken u beet ti le sijnalil le meyajo'obo', le je'ela' yáan ba'ax u yila'al yéetel tu láakal u k'iinilo'ob ken beeta'ak le meyajilo'obo'.

c) U ya'alal ba'ax ku tukulta'al u beeta'al tu yóojlal le ba'alo'ob je lu k'axtal le ken menta'ak jump'éel meyaje'.

d) Jump'éel muchkinsaj ti le ba'alo'ob ts'óok a'alik a), b), yéetel c), ti le tsibo'oba', u tial ka'a beychajak u na'ata'al ma'alob.

e) U ts'aabal k'ajóolbij, ba'ax ku ya'alal tumen le muchkabilo'ob ti le kajnalo'ob ku takpajlo'ob, tojta'anta'an ti le jala'acho'obo', yáan ba'ax u yilo'ob yéetel le meyajo'ob ku mentalo'obo'.

f) U Ya'ala'al ba'as tecnologías yáan u tial le meyajo'obo', yéetel tu'ux u láak kuchilo'ob je'el u páajtal u béeta'al le meyajilo'oba' u tial u beychajal u xíita'al, le ken jok'esa'ak u péektsililo'ob, yéetel;

g) Tu láakal ba'ax ku táal u menta'al u tial u yila'al beyxan u ts'aatanta'al u yila'al tu láakal u xóokilo'ob yóolal tu láakal talmilo'ob ku taasik ti le sijnalila'.

Tu láakal le pektsilo'ob ku t'aan tu yóolal le meyajo'oba', yáan u ts'aabal u k'ajóolt, tu láakal kajnalo'ob, ku ts'oskole' mix ba'al ken u bo'oto'ob tu yóojlal, je bix u ya'alik jun jáats ti le úuk lajun p'eel ts'iibo'ob ti le jo'op'eel jatsultsib ti le mokt'aanil k t'aan tu yóojla bejla'e'.

Waxak jatsults'iib

U YÓOKBAJ MÁAK ICHIL U CHIMPOLIL, LE BO'OTAJ XÍIPILO'OB YÓOLA BA'ALO'OB YÁAN BA'AX U YILA'AL YÉETEL LE SIJNALILO'

1. Le maxo'ob ku takpajlo'obe' k'abet u yiliko'ob, u ts'aatáanta'al le bo'otaj xi'ipilo', tu yóojlal le ba'alo'ob yáan ba'ax u yila'al yéetel le sijanilo', je bix u ya'alik u jets' t'aanilo'obe'

2. Le máaxo'ob ku takpajlo'obo', yáan u yiliko'ob, ba'ax ku ya'alik u noj a'almaj t'aanilo'ob jum p'éel xóot lu'um, u yaanta'al u pajtalil u k'uchulo'ob tu yiknal le judicialeso'ob, yéetel le ba'alob adminstrativas, tial ma u chimpoltiko'ob, beyxan u yiliko'ob ba'ax ku yúuchul, u yéesik u chi'iknakilo'ob tu pach tu láakal le ba'alo'oba'.

a) Je ba'ax ku tukulta'al u menta'ale', wa ba'ax ma'atan u mentale', yaan ba'ax u yila'al yéetel le pektsilo'ob yóolal le sijnalilo';

b) Je ba'axak ku tukulta'al u menta'al, beyxan wa ba'ax ma'atan u menta'al, yáan ba'ax u yila'al, yéetel u táakpajal tu láakal máak ti le jejjelas meyajo'ob ku menta'al u tial u ya'ala'al ba'ax k'abet u meenta'al tu yóojlal le sijnalilo', yéetel;

c) U láak ba'alo'ob ku tukulta'al u menta'al, beyxan wa u láak 'o'ob ma'a táan u beeta'al, ku tukulta'al je lu jelbesik, wa u talankinsik le sijnalilo' beyxan wa ku k'eex t'aan tu yóojlal le a'almaj t'aano'ob, yáan ba'ax u yilo'ob tu pach le sijnalilo'.

3. U tial u ts'aatanta'al le pajtalil u tial u yóokol máak ichil le bo'otaj xíipil ti le sijnalilo', le máaxo'ob ku takpajlo'obo', chen yéetel u tuukulil ti bix aniko'obe', yáan u pajtalil u k'amiko'ob antaj ti:

a) Muchkabilo'ob ti jum p'éel estado, yojelo'ob u meyajil yéetel u k'ajoolo'ob tu láakal ba'alo'ob tu yóojlal sijnalil

b) Ma'alob meyajo'ob, tu k'iinil, u tial tu láakal máako'ob, yéetel jalk'abil, sask'ale'enil, kéetil, yéetel mix ba'al ku bo'otal tu yóojlal.

c) Jach no'oja'an yéetel ya'ab u meyaj tu pach u kananil le sijnalilo', je bix u ya'alik u noj a'almaj t'aanil jump'éel lu'ume'.

d) U yánta'al u pajtalilti, u menta'al tu beel le medidas cautelares yéetel proviciona-les, u tial beya' ichil u láak ba'alo'obe', u ka-nantiko'ob, u yiliko'ob ma u k'askunsa'al, u yiliko'ob u xu'ulsal, u k'askunsa'al beyxan u yila'al u yutskinsa'al le ba'alob ku k'askun-sa'al te'ej sijnalilo'.

e) Ba'alo'ob k'abet u tial u ts'aatanta'al u yila'al tu láakal le ba'alob ku k'askunsi-ko'ob le sijnalilo', le ken k'abetchajke', yée-tel ka'a beyak u béeta'al, je bix le ba'alob u tial u yéesa'al le talmilo'obo', yéetel ba'ax ku beeta'al tu pach le je'ela'.

f) Ba'alob k'abet u béeta'al u tial u chim-polta'al, tu k'iintsililo'ob, le ba'alob k'abet u beetik le judicialeso', beyxan u láak aj me-yajo'ob ku takpajlo'obi'.

g) Ba'alob u tial u yuts kinsa'al, je bix k'abe-te', je bix u ka'a p'aatal jebixili' ka'achil maili' k'axkunsa'ak le sijnalilo', u p'aata'al je bix anik ka'ache', beyxan u bo'ota'al le ba'alob k'axkunsa'abo', u ki'imáak óolil, yóolal tu'ux ku ts'aatanta'al ma u ka'a úu-chul le talmilo'oba', beyxan u ts'aatanta'al le máako'ob lobilta'abo'ob tumen le talmi-lo'on ti le sijnalilo', beyxan le kuchilo'ob ku meyajtiko'ob táak'iin u tial u yáantajo'ob u tial u yutskinsa'al le ba'alob k'askunsa'al ti le sijnalilo'.

4. U tial u ts'aabal u pajtalil ti tu láakal máak u takpajal ichil le bo'otaj xi'ipilil, tu yóolal le ba'alo'ob ti le sijnalilo', le maxo'ob ku takpajlo'obo', yáan u tsa'iko'ob:

a) U p'iisil u tial u p'itkunsa'al, wa u luk'esa'al tu láakal ba'alob ma'a táan u cha'iko'ob u jeststa'nilo'ob le bo'otaj xi'ipilo'obo'.

b) Kuchilo'ob u tial u ts'aabal k'ajóolbij, u tial u yáantal u pajtalilti' u chimpolta'al u tóojil kuxtal, yéetel tu láakal ba'alob no'ojantak u tial u yila'al u menta'al je bix k'abete'.

c) U nu'ukbesajilo'ob u tial u tso'olol tu béel, beyxan u ts'aabal k'ajóolbij le ba'ax ku nu'uktik le judiciales yéetel le maxo'ob ku jóolbesik u láak kuchilo'ob.

d) Beyxan u ts'aabal k'ajóolbij bix u na'ata'al, beyxan u sutk'esa'al ichil u láak t'aanilo'ob, jela'antak ti bix u noj t'aanil jump'éel lu'um, wa k'a'abe'et u tial u chim-polta'al u tojil u kuxtal máak.

5. U tial u yila'al u yáantal tu beelil u pa-jtalil máak, u tial u yiko'ob u tojil le kux-talilo', le maxo'ob ku takpajlo'obo' yáan u ts'aatantiko'ob, le ba'axo'ob k'a'abéet ti le kajnalilo'be', wa muchkabilo'ob yaan saj-be'etsilil ku mansiko'ob tu yóojla u kuxta-lo'ob, tu'ux k'abet u kaxanta'al bix k'abet u yáantalo'ob, yéetel bix k'abet u beetik u meyajilo'ob, beyxan bix k'abet u tokiku-bao' ti le talmilo'obo', wa le k'a'abéet.

6. Le máaxo'ob ku takpajlo'obe', k'abet u yiliko'ob, le ba'alob ku beetik le judicialeso' yéetel le ku beetik le aj meyajo'obo, tu yóojlal le sijnalilo', beyxan tumen ba'ax yóojla ku mentale' k'abe'et ts'iibta'an.

7. Le máaxo'ob ku takpajlo'obe', k'abet u ts'aatantiko'ob, ba'alob ku tukulta'al k'abe'et u tial u jook'esa'al taanil jump'eel talmil, tial ma u yáantal u takpoolil, tu yóola ba'alo'ob ti le sijnalilo', tu'ux u beytale'u táakpajal u láak máako'ob u tial u yiliko'ob ma u yáantal talmil, beyxan u láak ba'alob ku kanantik ma u yáantal le k'uxlantanbalo'.

Bolon jatsul tsiib

Aj toksajilo'ob ti u pajtalil winiko'ob, yóojlal sijnalil

1. Le maxo'ob ku takpajlo'obe', yáan u ts'aatantiko'ob, jump'éel kuchilil ma'alob tu beel anik u tial le máako'ob wa much kabilo'ob, ku ts'aiko'ob k'ajóolbij yéetel ku kanatiko'ob u pajtalil tu láakal máako'ob, yóojlal ba'ax yáan u yila'al yéetel le sijnalilo', ka'a beyak u mentiko'ob ba'ax k'abet, tu'ux ma' u sajbenkunsa'al u kuxtalo'ob, mix u we'et'el ba'ax ku tal u mentiko'ob.

2. Le máaxo'ob ku takpajlo'obo', yáan u mentiko'ob, tu láakal ba'ax k'abet, yéetel ma'alob u tial u k'ajóoltaj, u kanáanta'al, u xíista'al yéetel u ts'aabal k'ajolbij u pajtalil, tu láakal maxo'ob ku takpajlo'ob u tial u kaananta'al le sijnalilo', tak je bix le pajtalil yanti' u tial le kuxtalilo', u kanantalo'ob,, u pajtal u ya'aliko'ob ba'ax k'abet yéetel ba'ax ku tukultiko'ob yéetel jalk'abil, u pajtali tiob u muchikubao' beyxan u yáantalo'ob ichil muchkabilo'ob. Beyxan u pajtalil u bino'ob je'el tu'uxak u k'aato'obe', beyxan u yáantal ti letiob u pajtalil u takpajlo'ob ichil jejelas meyajilo'ob, chen k'abet u ts'aa tantiko'ob tu láakal le mok t'aanilo'ob menta'a tu láakal le yook'ol kaaba', tu yóojlal u pajtalil tu láakal máako'ob, je bix u ya'alik le a'almaj t'ano'obo', yéetel tu láakal le ba'alob yáan ba'ax u yila'al yéetel le bootaj xiipilo'obo'.

3. Le máaxo'ob ku takpajlo'obo' k'abet u yiliko'ob ba'ax k'abet u mentiko'ob, ma'alob, tu béel, u tial u yila'al ma'a u yúuchul, u tial u beeta'al u kaxanil, beyxan u beeta'al u bo'otik u siipilil, wa u sajbe'enkunsa'al, máaxo'ob ku kanantiko'ob u tojil u kuxtal máako'ob, tu yóolal u kana'anta'al sijnalil, tu pach u mentik u meyajo'ob, je bix u ya'alik le mokt'aanila'.

Lajunp'éel jatsul tsiib

U muk'ankunsa'al u pajtalil máak

1. U tial u takpajal máak u tial u beeta'al tu láakal le ba'alob ku ya'alik le mokt'anilo'ba, le máaxo'ob ku takpajlo'obo' yan u chimpoltiko'ob, u beeta'al yéetel u muk'ankunsa'al, le pajtalilo'ob yáan ti jump'éel xóot lu'um, tu yóojlal ba'ax k'abet u beetik yéetel ba'ax k'abet ti'.

2. Le máaxo'ob ku takpajlo'obo', yéetel tu láakal ba'ax je lu pajtal u beetiko'obe', je lu pajtal u takpajlo'ob, ichil u láak ba'alo'obe', yéetel le je'elo'oba':

a) U k'aansa'al tu yójla a'almaj t'anilo'ob u tial u kanata'al le sijnalilo' le jala'acho'ob yéetel aj meyajo'obo' u tial le kajnalo'obo'

b) U menchajal yéetel u muk'ankunsa'al, le nukbesajo'ob u tial u yokesa'al tu pool máak, beyxan u muk'ankunsa'al u túukul máak tu pach le sijnalilo', beyxan u pajtal u takpajal tu láakal le kajnalo'obo', aj meyajo'ob je bix le judicialeso', uláak aj meyajo'ob, kuchilo'ob yano'ob wayt lu'umile' ti u pajtalil winiko'ob, beyxan maxo'ob ilik u ts'aatanta'al le ala'amaj t'aano'bo'. Ichil u láako'ob.

c) U ts'aabal ti le jejelas kuchilo'obo' beyxan le muchkabilo'obo', tu láakal nu'ukulilo'ob ma'alobtak u tial u beeta'al le jejelas ba'alo'obo';

d) U ts'aatanta'al le xóoko', le kansajilo', beyxan u yokesa'al tu póol máak le ba'alob yáan ba'ax u yla'al yéetel le sijnalilo', ichil u láak ba'alo'ob, beyxan u yóokbesa'al ba'alob ichil le xóokilo'obo', tu yóojla le a'almajt'aano'ob u tial u yokol le xóok palalao'obo' ichil le jejelas kansajilo'obo'.

e) U yáantal u p'issbai', jejelas ba'alo'ob utial le múuchkabilo'ob ku mansiko'ob sajbe'entsilil ti u kuxtalilo'obo', je bix u yiliko'ob, beyxan u na'atiko'ob t'aano'ob jejela'atak ti le noj t'aano'ob ti jump'éel xoot lu'ume', le je'ela' le ken k'abejchajak.

f) U chimpolta'al u k'abeetil le muchkabilo'obo', wa mumuch' máako'ob ku takpajlo'ob, u tial u yokesa'al tu pool le kajnalo'obe', ti u pajtalil u takpajlo'ob; yéetel.

g) U tial u múuk'antal u pajtalilo'ob u tial u much'iko'ob, u kanáanta'al beyxan u xiista'al le pektsilo'ob yáan ba'ax u yila'al yéetel le sijnalilo'.

Jun lajun jatsul tsiib

U YÁANTAJ MÁAK

1. Le máaxo'ob ku takpalo'obe', yáan u y'aantajo'ob u tial u múuk'ankunsa'al u pajtalilo'ob, ti jump'eel xóot lu'um u tial u pajtal u meyajtiko'ob le ba'alob ichil le mok t'aano'oba' u tial ka'a jóoko'ok ma'alob.

2. Le maxo'ob ku takpajlo'obe' yáan u ts'aatantiko'ob, le xoxot lu'umo'ob p'aatalob paachilo', le lu'umo'ob tan u yiliko'ob bix u jóok'olo'ob taanil, tu'ux mina'an u jáal k'ab náab, beyxan le mejen xoxot lu'mo'b bak'an u paacho'ob tumen le jao', xoxot lu'umo'ob tu petenil le lu'umo'ob ti america latina yéetel le caribeo'

3. Tu páach u ts'aatanta'al ba'ax ku ya'alik, ti u ka'a xóot ts'iibil, le jatsul ts'iib je'ela', le máaxo'ob ku takpajlo'obo' yáan u yiiliko'ob, u ts'aatantiko'ob, meyajo'ob yéetel ba'alo'ob je bix:

a) Tsikbalilo'ob; u tsikbalilo'ob káansaj, much tambalo'ob yéetel máaxo'ob u yojelo'ob le ba'alob beya', u kansa'al u láak meyajo'ob ti le ba'alo'oba', kansaj xóok, yéetel u yila'alu láak ba'alo'ob.

b) U beeta'al, yéetel u k'eexlantambalil, beyxan u méenta'al nu'ukulo'ob, yéetel nu'ukbesajo'ob ti kambal, utial jump'éel ma'alob kambal, beyxan u yokesa'al tu pool máak le ba'alo'oba'

c) U k'ex tukulil meyaj tu yóojlal chen ba'ax ku táal u tukulta'al, k'abet u beetik máak, tsolbejilo'ob, u beeta'al ma'alob ba'alob, u tial u jóok'ol máak taanil, beyxan;

d) Muchkabilo'ob, aj tsóol nu'uko'ob, beyxan u láak nu'ukulilo'ob tu'ux ku táakpajal jejelas muchkabilo'ob, u tial u ts'aatantiko'ob, beyxan ubeetiko'ob meyajo'ob u tial u yáantajo'ob.

4. Le máaxo'ob ku takpajlo'obe', yáan u ts'aatantiko'ob le much meyajo'obo' yéetel u láak estados, yaano'ob ti u lák tu'uxo'ob, muchkabilo'ob yáan ba'ax u yilo'ob yéetel le jala'acho'obo', beyxan le mix ba'al yáan u yilo'ob yéetal letiobo', tu'ux ku káasa'al le xóok, ma tial tu láakal máako'opbo', beyxan le muchkabilo'ob ti le kajnalilo'obo', yéetel u láak máako'ob k'abet le meyaj ku mentiko'obo', u tial u beychajal le mokt'aanila'.

5. Le máaxo'ob ku takpajlo'obo',ku chimpóoltiko'ob u k'aabetil le much meyaj ti le xóot lu'uma', beyxan le k'exlantamba' ti le pektsilo'ob ku jóok'ol tu yóolal tu láakal ba'alob ku menta'al ma unaj tu pach le sijnalilo'

Ka'a lajun jatsul tsiib

U kuchilil k'exlantambal ti pektsilo'ob

Le maxo'ob ku takpajlo'obo', yáan u yáantal ti le tiob jum p'éel kuchilil u tial u k'exlantambalo'ob yéetel le pektsilo'obo', le je'ela' ti inernet, beyxan ka'a anak u pajtalil u yila'al tumen je'el máaxake'. Le kuchil je'ela' yáan u meyajta'al tumen le Comisión Economica u tial America Latina yéetel le Caribeo', le je'ela' je bix u p'eel secretaríae', tu'ux je lu paltal u yóokbesiko'ob, áalmaj t'anilo'ob, bix k'abet u beeta'al le meyajilo'obo', beyxan tak u láak jejelas ba'alo'ob, ti bix k'abet u bisikubaj máak, beyxan u menta'al ma'alob ba'alob ichil u láak'ob.

Óox lajun jatsul ts'iib

U menta'al ti jump'éel noj xóot lu'um

Le máaxo'ob ku takpajlo'obo', je bix anik u pajtalil ti le tiobe', beyxan ba'ax yáan u yila'al tu yóojla ba'ax k'abet u beetiko'ob ti u lu'umo'obe', ku mok t'aantiko'ob u ts'aiko'ob u pajtalil, u menta'al tu láakal ba'ax k'abet ti jump'éel xóot lu'um, u tial u chimpoolta'al le ba'alob k'abet u beeta'al yáan ichil le mokt'ano'oba'.

Kaan lajun jatsul tsiib

Kuchilil tu'ux ku lik'esa'al le táak'iin ku tukulta'al k'abete'.

1. Ku menchajal jum p'éel kuchil u tial u takpajal máak yéetel jun p'iit taak'in je bix u k'aat máake', utial u yáanta'al u meyajilo'ob le mokt'aana', ka'alik le bix ku meyajo' yáan u ya'alal tumen le maxo'ob ku takpajlo'obo'.

2. Le maxo'ob ku takpajlo'obo' je lu pajtal u ts'aiko'ob, táak'in ku sijil tu puksi'ik'alo'obe', u tial u yantajo'ob ka beyak u menta'al le mok t'aanilo'oba'

3. U múuch' tsikbal le máaxo'ob ku pakpajlo'oba' je bix u ya'alik le jo'op'eel xóot tsiib g) ti le jatsul ts'iib jólajun ti le mokt'anila', je lu pajtal u pait'antiko'ob u láak muchkabilo'ob, u tial u yáantajo'ob yéetel taak'in u tial u menchajal le mok t'aanila'.

Jo'olajun jatsultsiib

U much ts'kbal le maxo'ob ku tajlo'obe'

1. U menchajal jum p'éel u tsikbalil yéetel le maxo'ob ku takpajlo'obo'.

2. Le secretario ti le Comision Economica u tial America Latina yéetel le Caribeo', yáan u payt'antik le yáax much'tambalo', ti le maaxo'ob ku táakpajlo'obo', u jach xanile' ichil jum p'éel ja'ab, le ken ts'ookok u kaajal u meyajil le mokt'aanila', le ken ts'ookoke', yáan u beeta'al le muchtambalo'ob ordinarias, ti le noj ts'ikbalo'ob ti máaxo'ob ku takpajlo'obo', je bix ken u tukult k'aabét le noj muchtambalo'.

3. Yaan u menta'al muchtambalo'ob kex ma'a k'uchuk u k'iinilo'obi', wa ku yila'al k'aabe'et, tumen le noj tsikbal ku menta'al yéetel le maxo'ob ku takpajlo'obo'.

4. Ti u yáax much'tambale', le noj tsikbal ti le máaxo'ob ku takpajlo'obo':

a) Yáan u tsikbaltik yéetel u chimpoltik ichil tu láakalo'ob, le ba'alo'ob k'abet u mentiko'obo', ti le je'ela' yáan ba'ax u yila'al bix k'áabet u táakpajal lej kajnalo'obe'; beyxan

b) Yáan u tsikbaltik yéetel u chimpoltik, ichil tu láakalo'ob, bix ken u meyajtiko'ob, le táak'iin k'aabetiob, u tial u meyaj yéetel u mentiko'ob tu láakal ba'ax ku ya'alik le mokt'aanila'.

5. U noj ts'ikbal le maxo'ob ku takpajlo'obo' yáan u xixtiko'ob yéetel u yiliko'ob u beeta'al ma'alob le mok t'aanila', u tial le je'ela':

a) yáan u yiliko'ob ichil tu láakalo'obe' maaxo'ob ku ilik, le muchkabilo'ob ti táak'iin ken u tukulto'ob k'aabet, u tial u menchajal le mok t'aanila'.

b) Yáan u k'amik yéetel yan u xíixtik le ts'ii-bo'ob tu yóojlal ba'ax ku mentalo', beyxan ba'ax ku ya'alik k'abet u menta'al, tumen le much kabilo'ob ts'aik taak'iin u tial u menta'al le meyajilo'oba';

c) Yáan u ts'aabal k'ajóolbij tumen le maa-xo'ob ku takpajlo'obo', tu laakal ba'alo'ob ku menta'al u tial u beychajal le mok t'aa-nila'

d) Je lu pajtal u ya'alik le le máaxo'ob ku takpajlo'obo', ba'ax k'abet u beetiko'ob u tial u beychajal le mokt'anilo'oba'.

e) Yáan u mentik, beyxan yáan u chimpol-tik, wa ku beychajle' u protocoloi' le mok t'aanila', ku ts'ookole' ku jorontsibta'al, u ts'aabal k'ajóolbij, u k'aamal yéetel u chim-polta'al yéetel u ts'aa taáanta'al.

f) Yáan u yilik yéetel u chimpoltik ba'alob u tial u jokesa'al ichil le mok t'aanilo'oba'. Je bix u tal u ya'alik le jun k'aal jatsul tsiib ti le mokt'aana'.

g) Yáan u ya'alik tu'ux k'abet u tojtáata'al beyxan ba'ax k'abet u beeta'al u tial u pee-ksa'al táak'iin, beyxan u láak ba'alob kex ma'a t'aak'ini' ku tal tanxel tu'uxo'ob, ku yáantajo'ob u tial beychajal le mok t'aanila'.

h) Yáan u yilik yéetel yaan u ts'aatantik, je ba'axak k'abet u tial u chukpachtik tu láakal le ba'alo'ob ichil le mok t'aanila'; beyxan

i) Yáan u beetik tu láak je'el ba'axake' wa bey u ya'alti' tumen le mok t'aanila'.

Waklajun p'éel jatsul ts'iib

U pajtalil u yeyik wa máax

Le máaxo'ob ku takpajlo'ob ti le mokt'ani-la' yantiob jump'eel pajtalil u yeyiko'ob wa ma'ax.

Úuklajun jatsuults'iib

Secretaría

1. Le Secretario Ejecutivo ti leComision Economico u tial America Latina yéetel le Caribeo', yáan u meyaj je bix jum p'éeel kuchil ti antaj ti le mokt'aanila'

2. Le meyaj k'abet u beetik le secretaria le ti le je'elo'oba':

a) u payt'antik yéetel u mentik le múuch tambalo'ob, ti u noj tsikbalil le maxo'ob ku takpajlo'obo', beyxan ti le muchkabilo'ob ts'ai le taak'iin u tial u meyajo', yéetel u mentik ba'ax k'abet

b) u ts'aatantike máaxo'ob ku takpajlo'be', le ken k'abetchajak ti letiob,, u tial u muk'ankunsiko'ob u pajtalilo'ob, bix xan u paklan kansik máak le ba'alob u yojelo', beyxan pektsilo'ob yéetel u menchajal u láak ba'alo'ob, je bix u tal u ya'alik le jatsul ts'iibo'ob, lajun, jun lajun yéetel ka'a lajun, ti le mokt'aanila'.

c) U yilik u beytal, je bix u tal u ya'alal tumen u noj tsikbalil le máaxo'ob ku takpajlo'obo', le moktanilo'ob ti bix u bin u beeta'al le meyajilo'obo', beyxan u láak ba'alob jela'antak ti le je'elo'oba', k'abeeto'ob u tial u beetiko'ob ma'alob u meyajilo'ob, yéetel

d) U beetiko'ob tu láakal le meyajilo'ob k'aabéeto' ti le jejelas secretarias mentano'ob ichil le mokt'anilo'oba', yéetel u láako'ob ku tukultik k'aabe'et, le u noj tsikbalil le máaxo'ob ku takpajlo'obo'

Waxak lajun jatsultsiib

MUCHKABIL TI ANTAJ U TIAL U YILA'AL U BEETA'AL YÉETEL U CHUKBESA'AL

1. Ku p'aajtal menta'an jum p'éel comité, ti antaj u tial u beeta'al beyxan u chukbesa'al, je bix u p'eel kuchilil ts'aik táak'iin ti u noj tsi'kbalil le máaxo'ob ku takpajlo'obo', u tial u ts'aatantiko'ob u beeta'al, beyxan u takmukta'alo'ob u tial u menta'al le mokt'aanila'. U tsolt'anilo'ob ti bix anik yéetel bix ku meyaje', yáan u beeta'al tumen le noj muchkabil ti le maxo'ob ku takpajlo'obo', le ken u yáax muchubao'.

2. Le comiteo' u meyaje' u k'aata'al ti leti', yéetel sask'ale'enil,mix u tial ketlamile', mix judiciali', mix tial u beeta'al bo'otaj xi'ipili', u tial u yilik u chimpolta'al le jejelas meyajilo'ob ichil le mokt'aanila', beyxan u mentik tsolt'anilo'ob u tial u menta'al le mokt'anilo'obo' ti le noj tsikbalo'ob ti le máaxo'ob ku takpajlo'obo', ka'alik u ts'aatantiko'ob u takpajal ts'e'ets'ek kajnalilo'ob, beyxan u pajtalil, yéetel le ba'alob ku yúuchulo'ob ti jum p'eel xóot lu'um tu yóojla le maxo'ob ku takpajlo'opbe'.

Bolon lajun jatsul tsiib

U TS'AATANTA'AL TSIKBALO'OB TI MAXO'OB JELA'AN U TUKULO'OB

1. Wa ku chikpajal jun p'eel tsikbal jela'n ti bix u túukul, ti maanal ka'ap'eel ti le muchkabilo'b ku takpajlo'obo', tu yóola bix u tal u na'atal yéetel bix u bin u menta'al le mok t'anilo'oba, le maxo'ob ku takpajlo'ba' yáan u p'ismuktikubao' u tial u yilo'ob u xúulsiko'ob le talmilo'obo', yéetel u tsikbalil, wa u láak ti bix u kaxantiko'ob u

xu'ulsa'al le tuukul ma'a keeto, je bix ken u yilo'ob k'aaabete'.

2. Le máaxo'ob ku takpajlo'ob ti le mókt'aanilo'oba', le ken u jorontsibto'obe', le ken u chimpolto'obe', le ken u ejento'obe' wa le ken u tak'ubao' tu paache, wa ti u láak je ba'axak súutukile' ichil le meyajilo'oba', je lu pajtal u ya'alik ti jum p'eel tsiib, ti le máax ilik le meyajilo'oba', tu yóola le tukulo'ob jela'antako'obo' ma beyak u kuchulo'ob ti jum p'eel mokt'aanil jebix u ya'alik jun xóot u tsiibil ti le yáax jatsul ts'iib ti le noj tsiiba', tu'ux ku chimpoltik, jum p'eel wa kex ka'ap'eel ti bix u yila'al u xu'ulsal le talmilo'ob ti bix u bisikubao' le maxo'ob ku takpajlo'oba', le je'ela' k'abet u chimpolta'al je bix jum p'eel ba'a k'abete:

a) u yokesa'al u jejelasil le tukulo'oba' ti le corte internacional ti justiciao'.

b) Le u yilala'al yéetel chimpolal tu láakal le ba'alo'b ku tal u beeta'al ichil le noj tsikbalilo'.

3. Wa le maxo'ob ku ketlant'aano'ob ts'óok u chimpoltiko'ob le ka'ap'éel ti bix je lu k'uchulo'ob ti jum p'éel moktanile', je bix u ya'alik le ka'a xóot ts'iib ti le noj tsiibo'oba', le k'uxtanbalilo'ba' chen je lu pajtal u ts'aabal u k'ajóolt le corte Internacional ti Justiciao', le je'elo' wa bey u k'aato'ob maxo'ob ku k'uxlantambalo'obo'.

Jun k'aal jatsul ts'iib

Utskinsajo'ob

1. Je'el máaxak ti le muchkabilo'ob ku takpajlo'obo', je u pajtal u ya'aliko'ob ba'ax k'abet u yutskinsale'

2. Le utskinsajo'ob ti le mokt'anila' yáan u ts'aatanta'al, ti jump'éel noj tskbalil ti le maxo'ob ku takpajlo'obo'.le Secretariao' le ti ku ts'aik k'ajóolbij u tsibibilo'ob ti tuláakal le ba'alob táak u yutskinsalo', ti tu láakal maxo'ob ku'takpajlo'obo', kes wak p'eel winalo'ob mayli chim poolta'ak u meyajile'. Le secretariao' le ti kun ts'aik k'ajóolbij le yutskinsajilo'obo', ti máaxo'ob ku takpajlo'ob ichil le mokt'anilo'obo', yéetel ti máax ts'aba'an u pajtalil y ts'aik k'ajóolbij.

3. Le máaxo'ob ku takpajlo'obo' k'abet u yiliko'ob u ch'aik ko'ob le utskinsajilo'oba' ichil tu láakalo'ob. Wa jum p'éel ustkinsaj yáan u ts'aabal u tial yeibile', yáan u k'abet kunsa'al u yeya'al, ichil u ya'abilo'ob, kex óox jatas ti le maxo'ob ku takpajlo'ob ti le k'iino'ob je'elo' u tial ka'a beychajak u chimpolta'al.

4. Le máax k'amik le meyajilo'oba' le ti ku ts'aik k'ajóolbij ti tu láakal maxo'ox ku takpajlo'obo' u tial u yiliko'ob wa jáa, u chimpoltiko'ob, beyxan u kamiko'ob.

5. U yila'al wa jáa, u chim poltiko'ob, beyxan u kamiko'ob, jum p'éel ustkinsaje', yáan u ts'aabal k'ajólbij ti jum p'éel tsiibil, ti le maxo'ob kanantik le ba'alo'ob ti le muchkabilo', le utskunsaj ku beeta'al je bix u ya'alik le óox xoot ts'iib ti le ts'iibila' yáan u takpajal ichil le meyalilo'oba', le máaxo'ob ts'ook u ya'aliko'ob yáan u chimpoltiko'ob, le ba'axo'ob ku ya'alik ti le je'ela' ichil 90 k'iino'ob; ku xóokol ka'alik u ts'aabal k'ajóolbij le nu'ukulo'ob, u tial u yila'al wa jáa, u chimpoltiko'ob, beyxan u ejentiko'ob kes chumuk ti le máaxo'ob ku takpajlo'ob ichil le mok t'aanilo'oba', le ka'a chimpolta'ab le utskinsajila'. Ka'alik tun ke ts'ookoke', le máaxo'ob ku takpajlo'obo' yáan u chimpoltiko'ob le ba'axo'ob ku ya'alik le utskinsajilo'oba', ken ts'skok le 90 k'iino'obo' u ts'ae', le nu'ukulilo'ob u tial u yilik wa jáa, u chimpoltiko'ob yéetel u ejentiko'ob le utskinsajo'.

Junti ka'ak'áal jatsults'iib

U JORONTSIBTA'AL U K'ABAO', U YILA'AL WA JÁA, U K'AAMAL, U CHIMPOLTA'AL YÉETEL U TÁAK'AL ICHIL TU LÁAKALO'OB.

1. Le mokt'aanila' je'ek'ab u tial u joron ts'iibta'al, tumen tu láakal le países ti America Latina yéetel le Cariboe' beyxan ti ku takpajal le yáax anexo te'e tu noj najil le naciones Unidas yáan te'e tu noj kaajil Nueva York, tu k'iinilo'ob 27 ti u winalil Septiembre ti u ja'abil 2018, tak 26 ti Septiembre ti u jaabil 2020.

2. Le mokt'anila', je'el u pajtal u yila'al wa jaaje', u k'aamal beyxan u chimpolta'al, tumen le lu'umo'ob ts'óok u jorontsibtiko'obo. Je'ek'ab u tial u takpalo'obi' tu láakal u lu'umilo'ob Ameica Latina yéetel le Caribeo'je bix u ya'alik le yáax anexo, le ma u jorontsibto'obo', chen p'eel u tsookol u k'iinilo'ob u jorontsibta'al le mokt'anilo'oba'. Le ba'alob u tial u yila'al wa jáa, u k'aamal, u chimpolta'al le ba'alo'oba' yáan u p'aatal tu kab le máaxo'ob kanatik le mokt'aanila'

Ka'a ti ka'ak'al jatsultsibo'ob.

U YÓOKBAL LE MOKT'AANILA'

1. Le mokt'anila yáan u yóokbal u meyajil 90 k'iino'ob, ku xóokol le ts'ookok u tsabal le lajum p'eel un'ukulo'ob u tial u yila'a wa jáa, u k'aamal, u chimpolta'al wa u taak'al ichilo'obo'.

2. Tu yóojlal le estadoso'ob ku yiliko'ob wa jáa, ku k'amiko'ob, wa ku chimpoltiko'ob le mokt'anilo'oba', wa xan ku tak'a'lo'ob ichilo'ob le ken ts'ookok u máano'ob ichil le junlajun nukulo'ob u tial u yila'al wa jáa, u k'aamal, u chimpolta'al, u táaka'lo'ob ichil tu láakalo'ob, le mokt'anila' yáan u yookbaj u meyajil 90 k'iino'ob ka'alik jum p'éel estado ts'óok u ts'aik u nu'ukulil, u tial u yiliko'ob wa jáa, u k'amiko'ob, u chimpoltiko'ob wa xan u táak'al ichilo'ob.

Óox ti ka'a k'aal jats'ul ts'iib

U P'AATAL BA'ALOB U TIAL U LÁAK K'IIN

Ma'atan u pajtal u p'aatal mix ba'al u tial u láak k'iin ichil le mokt'anilo'oba'.

Kan ti ka'ak'al jatsultsibo'ob

TAKPOLIL

1. Je ba'axak súutukil le ken ts'ookok jun jáats k'iino'ob, je bix óox p'éel ja'abo'ob, ku xóokol le ken kajak u meyajil le mokt'aanila' yéetel jun much ti le máaxo'ob ku takpajlo'obe', le muchkabilo' je lu pajtal u takik u póol, le mokt'aanilo', yéetel u beetik u tsiibil u tial u ts'aik ti le maxo'ob kanatik tu láakal le ba'alob tu yóojla le mokt'anilo'.

2. Le takpolilo' yáan u kaajal u yu'ba'al, le ken ts'ookok u máan jum p'éel ja'ab, ku xóokol tu k'iinil le ken k'ubuk u ju'unilo'ob, ti le maxo'ob kanatik tu láakak le ba'alob ti le mokt'anilo', bey wa ti u k'iinilo'ob ku ya'alik le takpolilo'.

Jo'o ti ka'ak'al jatsultsiib

MÁAX K'AMIK LE JALA'CHILO'

Le Secretario General ti le Naciones Unidaso', le ti máax k'amik u kananil tu láakal le ba'alob ti le mokt'aanila'.

Wak ti ka'ak'al jatsultsiib

U JÁAJIL TS'ÍIBO'OB

U yáax tsiibil le noj mokt'aana', ts'iibta'an ichil kastlan t'aan beyxan ich ingles, jach jáatako'ob, p'aatal tu k'ab le Secretario General ti le Naciones Unidaso'.

U tial u ts'aatanta'al le je'elo', le jorontsiibo'ob beeta'ab tu ts'ookbal le tsiibo'oba' chimpolta'an, u tial le je'elo' tumen máaxo'ob joronts'ibmail le mokt'anila. Menta'ab Escazu, costarica kamp'eel ti u k'iinil marzo tu ja'abil 2018

INPI

INSTITUTO NACIONAL
DE LOS PUEBLOS
INDÍGENAS